

Monika Milosavljević*Odeljenje za arheologiju,
Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu
monika.milosavljevic@gmail.com*

Od etničkog determinizma do epistemičkog optimizma: kritička istorija nedavne prošlosti srpske arheologije*

Apstrakt: Cilj rada je da pokrene pitanje arheologije u političkom kontekstu, van trenda zadržavanja neutralnosti u proceni okolnosti koje su za naučni rad daleko od idealnih. Iako su proučavanja brojnih linija istorije srpske arheologije veoma zastupljena, ona se uglavnom fokusiraju na rani razvoj naše arheologije, a retko tematizuju poslednjih trideset godina. Dodatno, ekstremnije zloupotrebe arheoloških praksi u političke svrhe iz nedavne prošlosti uglavnom se izbegavaju, iako je reč o manjinskim perspektivama.

Stoga se ovaj rad zasniva na kritičkoj diskurzivnoj analizi nedavne istorije srpske arheologije, u kontekstu ratova i krize iz devedesetih godina XX veka i postkonfliktnih okolnosti. Pitanje koje se postavlja je kako je srpska arheologija prošla put od dominacije etničkog determinizma prisutnog u većini arheoloških interpretacija pa do stanja epistemičkog optimizma, kako bi se moglo opisati trenutno stanje srpske arheologije.

Kao ključna studija slučaja poslužiće kritička analiza ideje „srpskih gromila“ iz pera Đorđa Jankovića sa fokusom na upotrebene mehanizme objašnjenja.

Ključne reči: etnicitet, interdisciplinarnost, rani srednji vek, „srpske gromile“, arheološki pluralizam, epistemički optimizam

Arheologija i naučna neutralnost

Iako je istorija srpske arheologije malo poznata van granica susednih zemalja i čini se, iz spoljašnje perspektive posmatrano, marginalnom, ona može da ponudi poduku kako se sve arheologija u Evropi može razvijati – doprinoseći time pluralizmu istorija arheologije. Vodeći čitaoca na putovanje kroz srpsku arheologiju u njenom nedavnom kontekstu, nadam se da ću omogućiti otvaranje perspektive koja će pomoći u preispitivanju onog što smatramo normama razvo-

---

* Za kritiku i prikupljanje materijala za ovaj rad, veliku zahvalnost dugujem Aleksandru Bandoviću, Urošu Matiću, Radmili Balaban, kao i anonimnim recenzentima.

ja u arheologiji. Srpska arheologija dobro oslikava kako praksa rada u određenoj disciplini ili školi mišljenja može da napreduje i da se menja, na načine koji nisu tipični u odnosu na ono što očekujemo. Implicitno podrazumevanje obično obuhvata zamišljanje ujednačenog ravnomernog razvoja nauke kakva je arheologija u Evropi, sa manjim kašnjenjima na periferiji ili poluperiferiji (*up.* Babić 2018, 133-135).

Kada se govori o arheologiji, postoji dominantan predsud u javnosti, a ponekad i među kolegama, da je cilj arheologije isključivo da iskopava i analizira materijalne ostatke prošlosti. Ipak, danas se prećutno prihvata da se arheologija nalazi u klupku raznolikih epistemologija, kako prirodnih, tako i društvenih nauka, tako da obuhvata nasleđe celokupnog čovečanstva od kada ono postoji do danas. To arheologiji daje specifičnu širinu kako naučnog pristupa i metodologije, tako i društvenih rešenja i promišljanja koja postoje retko gde drugde. Jedna od niša iz koje možemo posmatrati arheologiju, a koja se najčešće izbegava jer ruši perspektivu neutralne i idealističke nauke koja traga za prošlošću je politički ugao. Možda bi u nekim okolnostima i bilo moguće arheologiju pomeriti od političkog fokusa, ali o istoriji srpske arheologije, naročito nedavnoj, teško se može govoriti na apolitičan način (*up.* Bandović 2012, 629-648; 2014, 625-645; Janković 2018; Cvjetičanin 2018, 575-594).

Iako mi možemo biti nezainteresovani za politiku, politika je veoma zainteresovana za nas. Na kartu neutralnosti se može igrati jedino ako je reč o *interpasivnosti* kao fenomenu, odnosno ukoliko je na drugog prebačena odgovornost da se ovim pitanjem bavi pošto pozicija moći određenim naučnicima dozvoljava da se ne upliću u probleme ove vrste. Interpasivnost¹ stoji nasuprot interaktivnosti, čime se opisuje prebacivanje naše odgovornosti na nekog drugog ili nešto drugo (Žižek 2016, 47-48).

Dakle, da bih predstavila kako ću prići ovoj temi, ponudiću jednu malu mapu puta. Cilj rada je preispitivanje istorije arheologije u Srbiji sa fokusom na ideje etničkog determinizma, ali štedeći čitaoca dubokog zaranjanja u početke institucija i arheologije kao nauke od XIX veka pa do danas. Umesto toga, krenuću direktno od nedavne prošlosti, pokušavajući da otvorim pitanje naučne neutralnosti, kao i konceptualizovanja kulturnog/etničkog identiteta u okolnostima rata i društvene krize. Ono što želim da ilustrujem je kritička istorija srpske arheologije u njenom kontekstu, prvenstveno kroz perspektive posledica u kojima danas kao struka živimo. To podrazumeva duži uvod o razvojnom putu srpske arheologije od etničkog determinizma kao šire tendencije, do epistemičkog optimizma – da bi se u drugom delu teksta ponudila analiza studije slučaja i zaključna razmatranja. Metoda kojom se služim je diskurzivna analiza, oslanjajući se na pristup evidencionog rezonovanja u arheologiji.

¹ Primer interpasivnosti iz etnografskog konteksta je onaj kada porodica preminulog plaća narikače da žale za pokojnikom glasno kukajući u ime njih.

Identitet, rat i kriza

Ukoliko zaronimo u srce srpske arheologije, može se istražiti kako su je oblikovala tumačenja kulturnog/etničkog identiteta i kako se postepeno razvila kritička osetljivost na ovu temu. Kako arheologija nastoji da se bavi kritičkim tumačenjima prošlosti, ona je odgovorna za to kako se govori o vezi prošlih i savremenih identiteta u društvu, naročito onih koji su vezani za kolektivno združivanje u grupe. Bez obzira na napore arheologa da se otrgnu političkoj upotrebi struke, arheološki nalazi se često prisvajaju za potrebe podržavanja i utvrđivanja elemenata društvenog identiteta. Kako su to formulisali Božidar Slapšak i Predrag Novaković: [...] arheologija može da izbegne nacionalizam, ali nacionalizam ne može bez arheologije u kreiranju mitova i potrazi za prošlošću [...] (Slapšak, Novaković 1996, 290). Uz to, ima opisanih primera kada sami arheolozi i antropolozi hrle u zaglaj politički propulzivnim idejama, da bi obezbedili vidljivost i sigurnost svojih istraživanja (Arnold 1990). Iako nije popularno reći, arheolozi ponekad mogu poslužiti kao instrumenti državnih projekata, nudeći utisak postojanja dubokih korena i duge prošlosti za države–nacije koje traže identitetsku sigurnost u davninama (Kohl, Fawcett 1996, 3-18). To srećemo, posebno, kod ranosrednjovekovne (Williams, Clarke 2020) i specifičnije slovenske arheologije (Predovnik 2000; Stamatijević 2018).

Upošteno govoreći, u vremenima političkih pomeranja moći, pitanje etničke prošlosti jedne nacije postaje pitanje od javnog značaja (Čolović 2008, 119-132). Pozicija arheološke zajednice u postkonfliktnom društvu je upravo zato izuzetno složena: mada arheolog možda želi da osvetli prošlost na što adekvatniji način, cilj njenog otkrivanja i tumačenja ostaje po strani pod farovima političkih potreba sadašnjosti (Milosavljević 2021, 45-46). Kada se društva nađu u okolnostima rata, represije i traume, ona tada pokušavaju da potisnu zastrašujuću sadašnjost nalaženjem utešne prošlosti koja će učvrstiti njihov identitet (Novaković 2007, 47-64).

Uprkos naporima političke i kulturne elite bivše Jugoslavije, koja je pokušala da stvori multietničku državu na kraju Drugog svetskog rata, Srbija, kao i ostale republike nastale od bivše Jugoslavije, je postala posthladnoratovska etnička država koja je identitet pronašla u etničkim sukobima i građanskim ratovima u susednim zemljama. Pre sukoba, u odsustvu artikulisanog identiteta počeli su da bujaju nacionalizam i revizionizam. Stanje uma u svim postjugoslovenskim društvima tek treba da se suoči sa traumom koja se dogodila, a koja i dalje opterećuje stanovništvo ksenofobijom, esencijalizmom, šovinizmom i otvorenim nasiljem. Stoga, nijedan sektor srpskog društva, ma koliko mali bio, nije ostao netaknut nasilnim događajima iz nedavne prošlosti (Čolović 2008). I na arheologiju je uticala ova promena društvenog i etničkog identiteta, iako arheologija nije bila u celini najdirektnije izložena (Novaković 2015, 124-127).

Važno je istaći da arheologija u Srbiji nije potpuno radikalizovana kao deo procesa izgradnje nove nacionalne države tokom sukoba u Jugoslaviji. Ona se većinom odupirala strujama pobesnelog nacionalizma koje su prožimale srpsko društvo (Babić 2002). Nažalost, to je posledica činjenice da su politički činioci, umesto da se okrenu akademskim izvorima, pribegli neakademskim i pseudonaučnim izvorima kako bi potkrepili argumente u vezi sa političkim i pitanjima etničkog identiteta, tako delimično štedeći oficijelno proučavanje prošlosti. Bez utemeljenja u nauci, izmišljotine pseudonauke poslužile su za apsurdnu primenu u pristrasnom oblikovanju prošlosti, sa ciljem dokazivanja postojanja praistorijskih korena srpskog naroda i polaganja prava na teritoriju, bez ikakvih prepreka (Radić 2005; Novaković 2011, 398-400; Džino 2014, 245-252; Kuzmanović, Mihajlović 2015, 416-432; Manojlović-Nikolić, Mihajlović 2016, 1061-1066; Milosavljević, Palavestra 2017, 826-833). Dakle, slično reakcionarnom revizionizmu širom sveta danas, naučni argumenti su potpuno izbačeni u zamenu za biranje i usputno izmišljanje dokaza za poželjne prošlosti.

Kritičke rasprave u javnom prostoru devedesetih godina XX veka uglavnom su bile usmerene protiv tada tekućeg rata i autoritarnog režima Slobodana Miloševića. Ipak, arheologija je bila isključena iz borbe između prorežimskih i antirežimskih pokreta. U svojim naporima da kontroliše javne institucije, autoritarni režim gurnuo je akademske krugove u okolnosti ekonomske oskudice, što je doprinelo daljoj nesposobnosti arheologije da održi korak sa razvojem struke u Evropi i Severnoj Americi u to doba. Ta situacija se samo dodatno pogoršavala kako je režim dalje hramao kroz devedesete, vukući Srbiju za sobom. Krnja Jugoslavija suočavala se sa međunarodnom izolacijom i njeni akademski odnosi sa svetom izvan bili su prekinuti. Kako su novčana sredstva bila praktično nepostojeća za bilo kakve međunarodne akademske poduhvate, srpska arheologija je poslednju deceniju XX veka provela u stagnaciji. Posledično, status arheologije u Srbiji pre 2000. godine nije obećavao. Bila je marginalizovana, usredsređena na egzotične teme kroz zastarele škole mišljenja, prevladavajuće nerefleksivna i siromašna kada se radilo o finansiranju istraživanja (Babić 2002, 315-319; Novaković 2015, 124-126).

Prepoznavanje problema i okidači promene

Da se poslužim pojednostavljenom metaforom, srpska arheologija je počevši od 2000. godine, zahvaljujući opisanim okolnostima, svet rastrzan u epskoj borbi između dve sile: 1) tradicionalnog pristupa, koji je davao po definiciji sigurnost u radu i 2) uzbudljivih inovacija, koje je Srbija propustila tokom perioda izolacije a koje su stidljivo počele da se pomaljavu. Drugim rečima, može se govoriti o nekoj vrsti prekretnice u arheologiji sa promenom društvenih i političkih

okolnosti u Srbiji (Babić, Vasiljević, Drašković 2014, 31-36; Babić 2015, 8-12). Dakle, u jednom uglu bili su oni koji brane kulturno-istorijski pristup, specifične lokalne varijante, koji je već tada bio odavno zastareo. U drugom uglu su bili procesni i postprocesni pristupi (tada) u razvoju, koji su obećavali da učine srpsku arheologiju delom međunarodne nauke (Milosavljević 2016, 94-96; Babić 2018, 135-146; Milosavljević 2021, 47-49)

U problematičnom tradicionalnom, kulturno-istorijskom pristupu, ključno je uvek induktivno zaključivanje, kako bi se normativno opisale arheološke kulture iz prošlosti. Glavno arheološko konceptualno sredstvo kod kulturno-istorijskog pristupa je arheološka kultura (Webster 2009, 11-27). Tako je problem u srpskoj arheologiji prvo nastao sa arheološkim tumačenjima koja uspostavljaju direktan odnos između materijalnih ostataka i etniciteta, što je isključivo bilo proizvod arheološke konstrukcije (Babić 2008, 137-146). Ukoliko su etnički identiteti postojali u prošlosti, oni se ne mogu jednostavno „pročitati“ iz samih artefakata. Arheološka kultura je, u najboljem slučaju, analitičko sredstvo koje ne odražava prošlu stvarnost. U najgorem slučaju to je zastareo koncept koji odražava potrebu za povezivanjem materijalne kulture i teritorije etničkih grupa (Jones 1997, 106-127).

Tokom većeg dela XX veka, pitanja kojima je srpska arheologija bila opsednuta bila su etničko određenje i pitanje kontinuiteta do sadašnjosti (Palavestra 2011, 580-589). Utvrđivanje arheoloških kultura ili etniciteta smatralo se prioritetom arheologije. Taj cilj je bio „implicitan“, neupitan i definisao je domaća arheološka tumačenja prošlosti, obeleživši ih etničkim determinizmom (Mihajlović 2019, 58-65). Međutim, kao što je slučaj sa svakim odgovorom kojem treba pitanje, ovaj pristup poslužio je za biranje podataka radi dokazivanja unapred zamišljenih hipoteza i opštih uverenja, bilo da su tačni ili ne. Ovo uglavnom važi za predstavnike kulturno-istorijskog pristupa, a postepena smena generacija, uz uvođenje novih ideja, donekle doprinosi njegovom propitivanju. Stoga, i dalje postoji perspektiva u srpskoj arheologiji koja traži konstantnu (iako implicitnu) etničku vezu između sadašnjosti i prošlosti, iz koje proizlazi navodni kontinuitet između Južnih Slovena/Srba i praiistorijskih zajednica (Milosavljević 2020, 132-151).

Ovde je važno napomenuti da je nacionalističko i etničko uzbuđenje koje je zahvatilo Evropu krajem XIX i u prvoj polovini XX veka, i od tada uglavnom istisnuto (Olsen 2002, 29-33; Ojala 2009, 25-33; Raczkowski 2011, 197-210), i dalje vrlo živo i prisutno u zemljama–naslednicama bivše Jugoslavije, a posebno u Srbiji (Bandović 2012, 644). Srpski arheolozi koji su teorijski podučavani refleksivnom promišljanju i kritičkoj istoriji discipline razvili su tvrd kritički stav prema ovom tradicionalizmu, kako bi se što više odmakli od njega (Babić 2008, 137-149; Palavestra 2011, 579-589; Bandović 2012, 629-645). Sa druge strane, nepoznato i novo u konceptualnom smislu, poput postmodernizma, je za mnoge kolege bilo izvor nelagode, pre nego pozitivnog uzbuđenja.

Stoga se može reći da je srpska arheologija, koja je bila u velikoj meri obeležena etničkim determinizmom do kraja devedesetih godina XX veka, od 2000. godine postepeno menjala konceptualni okvir, tako da on postaje pluralistički i omogućava da se domaća arheologija pridružuje globalnoj naučnoj zajednici. Međutim, pre nego konstatujem da se srpska arheologija preokrenula i politički senzibilisala dajući gorivo za *epistemički optimizam* (*sensu* Currie 2018)², neophodno je objasniti jedan tabu koji je u usmenom predanju arheološke zajednice vrlo poznat, ali koji do sada nije bio detaljno obrađen.

Govoreći o njemu, Predrag Novaković je nedavno istakao da je najproblematičnija epizoda u nedavnoj istoriji srpske arheologije slučaj slovenske arheologije i primer Đorđa Jankovića koji je sproveo arheološka istraživanja na delovima teritorije današnje Hrvatske koji su u trenutku rata bili pod kontrolom pobunjene srpske manjine – da bi dokazao istorijsko pravo na teritoriju (Novaković 2021, 182).

Stoga se ovaj rad usmerava na ono što je u samom srcu problema: na razvoj ideje etničkog determinizma u delu Đorđa Jankovića, tokom devedesetih godina XX veka, koji je radio kao nastavnik na Odeljenju za arheologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu. Donekle je razumljivo da je, iz kolegijalnih razloga, problematizovanje ove epizode iz istorije domaće arheologije neka vrsta tabua za arheološku zajednicu u Srbiji, bez obzira na harizmu i uticaj nosioca ideja. Sa druge strane, čini se da je razumevanje interpretativnog procesa i propitivanje etničkog determinizma važno za dalji razvoj naše profesionalne zajednice. Bez iluzije da sam u poziciji da analiziram sve bitne aspekte ove priče, usudiću se da je u izvesnom smislu otvorim u ključu kritičke kontekstualizacije.

Kritika „gromila“

Knjiga Đorđa Jankovića *Srpske gromile* izašla je iz štampe 1998. godine i izazvala buru u stručnoj javnosti. Naučno veće Arheološkog instituta u Beogradu, čiji je direktor tada bio Miloje Vasić, uputilo je u februaru 1999. godine dopis Nastavno-naučnom veću Filozofskog fakulteta u Beogradu upozoravajući na probleme ove publikacije. Knjiga je kritikovana zbog metodološkog postupka i zbog toga što nije imala recenzente. Istaknuto je da su zaključci građeni na pogrešnim premisama ili nedokazanim hipotezama koje su kasnije tretirane kao nepobitni dokazi. Publikacija je okarakterisana kao pseudonaučna i kao literatu-

² Ideju o epistemičkom optimizmu preuzimam od Edrijana Karija (Adrian Currie), filozofa istorijskih nauka, koji optimizam povodom arheologije kao nauke gradi na njenoj omnivornoj metodološkoj strategiji u pogledu teorija, metoda i praksi. Arheolozi su metodološki svaštojedi na različitim nivoima, pa ova vrsta integrativnog pluralizma, uključujući epistemologije prirodnih i društvenih nauka, kao i svest o humanistici – daje prostor za razvoj koji je retko prisutan u drugim oblastima (Currie 2018, 157-161)

ra koja „truje srpski narod“, sa molbom da nikako ne bude uvršćena u obaveznu literaturu studenata arheologije (Vasić 1999). Gomile/gromile u narodnoj tradiciji Balkana označavaju gomile kamenja koje arheolozi najčešće identifikuju kao humke ili tumule, a ponekad ljudi slične prirodne formacije označavaju ovim terminom. Odluka autora da upotrebi baš ovaj termin, a ne humke, svedočila je o potrebi da se govori o nečemu veoma autentičnom, istinskom i esencijalnom za perspektivu „odozdo“ (a ne nametnutu iz naučne literature). Dodajući atribut srpske (gromile), interpretacija je zadobila političku dimenziju u burnim vremenima. U potrazi za srpskim ranosrednjovekovnim grobovima na teritorijama na kojima su se vodili ratni sukobi, uz pomoć etničkog determinizma izvučenog iz skromne materijalne kulture, on je navodno pronašao prvu srpsku maticu zapadno od Drine (Nad 1999). Međutim, osnovni problem je bio u tome što je reč o navodnim grobovima bez osteološkog materijala, za šta je autor knjige osmislio opravdanje oslanjajući se na etnografsku i istorijsku literaturu. Pretpostavio je da su se nad humkama nalazile drvene tvorevine gde su izlagani spaljeni ostaci pokojnika, koji bi zatim bili razduvani vetrom. Osnovano je da se pretpostavi da su pre primanja hrišćanskih običaja, južnoslovenska plemena, uključujući i Srbe, spaljivala svoje mrtve. Nelogičnost je u tome što, uprkos svoj fragmentarnosti arheoloških tragova, zapravo nema pokazatelja u arheološkom zapisu koji bi pokazivali ono što se tvrdi – da je reč o grobovima ili elementima grobova jedne specifične etničke zajednice u ranom srednjem veku (*prema* Janković 1998). Zaključci koji se dalje izvode – 1) gromile na jednostavan i očigledan način ograničavaju srpski etnički prostor u ranom srednjem veku (Janković 1998, 151); 2) gromile svedoče o poreklu Srba (Janković 1998, 151); 3) državno-pravni ishod sledi iz istraživanja gromila, kao arheološki argument za pravo na sopstvenu zemlju (misli se na rimsku provinciju Dalmaciju) – stoga ne stoje (Janković 1998, 153). Dragoslav Srejšović je tokom intervju sa Markom Živkovićem 1995. godine rekao da ga ne brinu knjige slikara i amatera koje govore da su Srbi najstariji narod, ali da je strašno ukoliko naučnik iskaže takvo bezumno i nekontrolisano ponašanje, te da to treba najoštrije osuditi. Živković je pretpostavio da je Srejšović na umu imao Đorđa Jankovića, iako to nije eksplicirao (Živković 2011, 144-167).

Tek nakon 2000. godine počinje postepeno komentarisanje kontroverznog dela Đorđa Jankovića. Postojeću recepciju u stručnoj literaturi ću izložiti po hronološkom redu, bez obzira na to kako na ovo pitanje gleda koji od autora, bilo da je reč o negativnim ili apologetskim tonovima. Ono što je svim kritičarima u izvesnoj meri zajedničko je to što su ovaj slučaj posmatrali donekle izolovano u odnosu na temu porekla Slovena i konceptualni razvoj ranosrednjovekovne arheologije. Pristup koji nudim je pomalo drugačiji, pošto vidim ovaj slučaj kao „vrh ledenog brega“ ili ekstremnu formu šire prisutne tendencije. Dakle, nije reč samo o jednoj ekstremnoj interpretaciji i jednom čoveku. Tako postavljen pro-

blem, koji se fokusira na jedan primer, abolira isti pristup koji može biti manje eksplicitno iskazan kod drugih autora – što odvodi stranputicom.

Znak novih tendencija u srpskoj arheologiji bio je otvoreni razgovor na temu „Arheologija i građansko društvo“ u decembru 2000. godine, u okviru II međunarodne smotre arheološkog filma u Narodnom muzeju u Beogradu. U njemu su, pored uglednih gostiju iz Italije, učestvovali arheolozi iz tri različite beogradske institucije ujedinjeni oko važnosti ove teme: Miloje Vasić, tadašnji direktor Arheološkog instituta, zatim nastavnik na Odeljenju za arheologiju Aleksandar Palavestra, i Tatjana Cvjetićanin, tada šef Odeljenja za arheologiju Narodnog muzeja. Transkript razgovora je priređen i prenesen u celini u okviru *Glasnika Srpskog arheološkog društva* koji je izašao 2001. godine. U okviru izlaganja su pokrenuta pitanja instrumentalizacije arheologije pod totalitarnim i autoritarnim režimima, uključujući evropska iskustva Italije, Nemačke i Sovjetskog Saveza. Nije izostalo ni otvaranje teme nacionalizma u arheologiji, niti uticaja države i vlasti na aktivnosti muzeja, naročito u kontekstu Srbije (Gavrilović 2001, 283-293).

Prva u eksplicitnoj kritici na domaćoj sceni je bila Staša Babić koja je još 2002. godine u tekstu *Still innocent after all these years? Sketches for a Social History of Archaeology in Serbia* aludirajući na misao Dejvida Klarka o gubljenju nevinosti arheologije sa uvođenjem novih teorijskih pristupa. Pitanje *srpskih gromila* nije bilo u direktnom fokusu, ali je pokušavajući da objasni kompleksnosti i višestruka značenja balkanskih identiteta i politički kontekst srpske arheologije analizirala i ovaj fenomen. Jankovićev rad je uporedila sa Kosininim najpre zato što je slovensku/srpsku prošlost datirao hronološki dublje nego što to argumenti pokazuju. Međutim, navodi da nezadovoljstvo njegovim radom nije javno artikulirano, već da je o tome debatovano unutar uskih profesionalnih krugova (Babić 2002, 318).

Iste, 2002. godine, Sebastijan Brater (Sebastian Brather) je napisao oštar kritički prikaz knjige *Srpske gromile* u časopisu *Ethnographisch-Archäologische Zeitschrift* na nemačkom jeziku. Pored konstatovanja začuđujućih polaznih premisa poput one da su navodno Sloveni poznati još od vremena Kelta, autor prikaza konstatuje da je opširna interpretacija zasnovana na veoma nepouzdanom materijalnoj evidenciji. Iako je veći deo knjige baziran na katalogu gromila, Brater se pita da li su sve strukture koje su obrađene uopšte humke ili konstrukcije raznorodnih namena, kao i da li je prikazana materijalna kultura iz ovih konteksta uvek ranosrednjovekovna. Uz to, navodi da je prilikom rekonstrukcije pogrebnih rituala, korišćenjem etnografskih i istorijskih izvora došlo do zloupotrebe istih, pošto su neosnovano povezivani (Brather 2002, 123-126). Prema Sebastijanu Brateru, nema tipično srpskih srednjovekovnih humki, pošto je reč o znatno širem fenomenu, što po njegovom mišljenju može proizilaziti iz nepoznavanja šire literature:

„Osvrnemo li se na poprilično slabu materijalnu osnovu, iznenađuje kako dalekosežne zaključke je autor u mogućnosti da izvede i koliko dosledno ignoriše metodološke probleme sopstvene argumentacije. [...] Pritom se mešaju pogrešno tumačenje ranosrednjovekovnih humki, što bi se moglo donekle dovesti u vezu s nepoznavanjem dotične literature na polju arheologije iz Srednje Evrope (up. Bibliografiju), a delom se može zasnivati na manjkavoj metodološkoj refleksiji, sa smelim tezama koje se principijelno ne mogu dokazati uz pomoć arheoloških izvora i koje su, istovremeno, malo verovatne“ (Brather 2002, 125).

U celini, interpretaciju fenomena o kojem je reč Sebastijan Brater je sagledao kao nedovršenu i punu neosnovanih spekulacija. Međutim, izgleda da do sada ovaj prikaz nije imao nikakvu recepciju u domaćoj javnosti ili da jednostavno nije bio pročitano.

Kroz kritiku povezivanja etnologije i arheologije, konstatujući da u srpskoj arheologiji etnografski primeri uglavnom služe kao simplifikovana ilustracija a ne jedan aspekt referentnih okvira za proučavanje prošlosti, Aleksandar Palavestra je stavio pod lupu dokazivanje etničke pripadnosti u naučnim radovima Đorđa Jankovića. Naime, u tekstu *U službi kontinuiteta. Etno-arheologija u Srbiji* (2011) problematizuje Jankovićevo dokazivanje etničke pripadnosti i etničkog kontinuiteta na osnovu arheološkog materijala, ukazujući da je reč o Kosininom nasledniku u našem kontekstu. Razlog za ovakvu karakterizaciju je težnja istaknuta u Jankovićevim radovima da se dokaže dug kontinuitet slovenske populacije ali i Srba na Balkanu (Palavestra 2011, 587).

U nekrologu posvećenom Đorđu Jankoviću, Stanko Trifunović navodi da devedesete godine XX veka predstavljaju novu fazu u bavljenju Slovenima za ovog autora. Nove ideje koje su se ticale pitanja naseljavanja Srba na Balkan proistekle su, kako navodi Trifunović, iz serije terenskih istraživanja na području Srbije, Crne Gore, Bosne i Hercegovine, kao i Hrvatske. Ključne rezultate je najpre izložio na Kongresu slovenske arheologije u Novgorodu 1996. godine, a potom i kroz publikaciju *Srpske gromile* iz 1998. godine. Kolega Trifunović navodi da su ove interpretacije izazvale potres u oblastima istorije i arheologije, a da osporavanja nisu proizvela primerenu naučnu polemiku, već prokazivanja Jankovića kao paranaučnika (Trifunović 2017, 387).

U eulogiji posvećenju Đorđu Jankoviću, Dejan Radičević ističe da je istraživanje prošlosti Slovena bilo ključno u Jankovićevom radu i da je razumevanjem načina na koji su se Sloveni uključili u vizantijski svet Janković odista otvorio novu stranicu u njihovom proučavanju (Radičević 2017, 269-270). Slično kao i Trifunović (Trifunović 2017), ističe da su se tokom devedesetih izdvojile dve nove teme u Jankovićevom delu: 1) „stanovništvo rimskog doba u Banatu i Bačkoj“ (koje je Janković identifikovao kao Slovene) i 2) prošlost Srba na Balkanu. Za drugu temu ključna je publikacija *Srpske gromile*, koja je nastala kao sinteza terenskih istraživanja na prostoru „od Šar-planine do Kninske Krajine“ i koja predstavlja prvu arheološku monografiju o Srbima u ranom srednjem veku (Radičević 2017, 270).

„Istraživanje slovenske i srpske prošlosti dr Đorđa Jankovića karakterišu pristup i viđenja koja nisu bila u saglasju sa onim opšteprihvaćenim. Umela su da izazovu kontroverze i često nisu bila prihvaćena u vodećim arheološkim krugovima. Kritikovan je njegov metodološki postupak, kao i zaključci za koje se smatralo da su građeni na pogrešnim premisama ili nedokazanim hipotezama“ (Radičević 2017, 270).

Najbliži sagledavanju Jankovićevog pristupa u širem kontekstu jugoslovenske arheologije i postjugoslovenskog nasleđa je Danijel Džino. Prema njegovom uporednom istraživanju o razvoju srednjovekovne arheologije u Sloveniji, Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i Srbiji, mogu se uočiti neke zajedničke tendencije, ali i specifičnosti u razvoju „nacionalnih biografija“ srednjovekovnih arheologija na ovom prostoru. On ističe i da se mogu konstatovati problemi između arheologa i srpskih zajednica u Dalmaciji na određenim osetljivim tačkama mnogo pre ratova devedesetih. Naime, zato što je već krajem XIX i početkom XX veka ranosrednjovekovna prošlost u Hrvatskoj u potpunosti bila okarakterisana kao starohrvatska, to je izazivalo nesaglasje sa lokalnim percepcijama nehrvatskog stanovništva u Dalmaciji. Drugim rečima, tokom devedesetih godina XX veka istraživanja gromila su se naslonila na stare tačke razmimoilaženja. U okviru srpske arheologije, Đorđe Janković je prema tumačenju Danijela Džina odigrao važnu ulogu u razvoju slovenske arheologije Podunavlja „pre prelaska na tamnu stranu“ (Džino 2020, <https://youtu.be/4qGfgUop9eo>).

Poreklo Slovena

Za svrhu kontekstualizacije, vredno je analizirati kako se slovenska arheologija u Srbiji preobrazila od one koja odražava unitarno jugoslovenstvo nakon Drugog svetskog rata, do oblasti koja promovise koncept etničke čistoće Srba tokom devedesetih godina XX veka (Milosavljević 2017, 23-39). Treba imati na umu da su svi Sloveni u tradiciji jugoslovenske arheologije viđeni kao jedinstveni, narod zajedničkog porekla sa zajedničkim običajima, te da su prakse determinisane na krajnjem severu Evrope mogle olako biti pripisane i balkanskim Slovenima (Milosavljević 2020, 125-151). Problematizacija se u ovom radu, stoga, fokusira na konstruisanje etničkog determinizma Slovena/Srba kroz materijalnu kulturu u okviru kulturno-istorijskog pristupa. Poređenja radi, ranosrednjovekovna arheologija u Srbiji je tek krajem XX i početkom XXI veka dobila oznaku da je nacionalna, za razliku od hrvatske arheologije koja se u tom ključu razvijala još od XIX veka (Bilogriović 2014, 207-215; 2016, 56-87), dok je bosansko-hercegovačka nastala u kontekstu austrougarskog osnivanja arheoloških institucija kroz proksimalni kolonijalizam, programe „modernizacije“ i „civilizovanja“ (Palavestra 2014, 670-672).

Razvoj arheologije srednjeg veka u Srbiji je veoma komplikovan: ne može se posmatrati ni kao čista akumulacija činjenica, ni kao proizvod čiste političke instrumentalizacije (Najbar-Agičić 2013; Milosavljević 2020, 112-151). Najpre treba reći da srpska arheologija deli opštu putanju sa putanjama svojih bliških suseda kada govorimo o generalnom razvoju (Novaković 2021, 139-185). Međutim, postoje razlike u pogledu razvoja ranosrednjovekovne arheologije. Njeni koreni razvoja sežu tek od 1945. godine, i otad se nije mnogo promenila. Konceptualni temelji arheologije ranog srednjeg veka u Srbiji formulisani su kao kulturno-istorijska škola mišljenja u senci političkih pritisaka unitarnog jugoslovenstva³ da se konstruiše kulturni/etnički identitet. Upravo iz tih razloga istorija ranosrednjovekovne arheologije u Srbiji je vrlo retko bila u fokusu bilo kakvog kritičkog istraživanja, jer se nalazi(la) u sopstvenom mehuru (Milosavljević 2020).

U širem kontekstu Jugoslavije nakon Drugog svetskog rata, naročito u pogranničnim i politički osetljivim područjima, poput Ptuja i Bleda, uz arheološka iskopavanja tražila se potvrda fizičkih antropologa da je reč o grobovima Južnih Slovena. Jedan od fizičkih antropologa bio je Franjo Ivaniček koji je tokom 1942. godine bio student Eugena Fišera u Berlinu, odnosno bili su potrebni antropolozi koji su imali iskustva sa nemačkim rasnim svetonazorom, iako su morali da prođu izvesno „pranje“ biografije. Nakon početnog entuzijazma da se otkriju Sloveni krajem 1940-ih i 1950-ih, otpočelo se sa razvijanjem ideja o odnosu između Slovena koji su doseljeni na Balkan i zatečenog stanovništva (Guštin 2019, 17-26; Janžeković 2017; 2021). Kao ključna tema o ovom odnosu autohtonih i doseljenika raspravljalo se o pitanju etnogeneze. Zanimljivo je da se unutar srpske arheologije insistiralo na južnoslovenskom unitarizmu u ovoj fazi. Razlog tome je to što bi nacionalno isticanje Srba bilo u suprotnosti sa internacionalističkim pretenzijama Komunističke partije Jugoslavije, a nije bio od pomoći ni mali broj istraživanja i stručnog kadra u Srbiji nakon 1945. godine (Milosavljević 2020, 139-141).

Srednjovekovna arheologija u Srbiji postepeno se emancipovala od istorije umetnosti i istorije arhitekture, pa je tako obeležena kulturno-istorijskom paradigmom. Ova poddisciplina se pojavila posle Drugog svetskog rata, u okolnostima ekstremnog političkog pritiska nove države, koja se borila da oblikuje novo društvo pod uticajem Komunističke partije kroz modernizaciju i emancipaciju. Ranosrednjovekovnu arheologiju u osnivanju je obeležio katalog izložbe održane u Narodnom muzeju u Beogradu, pod naslovom *Etnogeneza Južnih Slovena*

---

³ Kritika se pretežno dosada fokusirala na pritisak marksizma koji je u arheologiji Jugoslavije uglavnom ignorisan, dok je ideološki pritisak uglavnom zaista imao osnova u unitarnom jugoslovenstvu i bratstvu i jedinstvu, naravno zavisno od specifičnog republičkog konteksta (Babić 2002; Milosavljević 2020; Novaković 2021).

u ranom srednjem veku prema materijalnoj kulturi iz 1950, i priručnik izdat iste godine pod naslovom *Pregled materijalne kulture Južnih Slovena u ranom srednjem veku*. To je bilo vreme u kojem su postavljani temelji slovenske arheologije u Srbiji, u istraživanju i kroz univerzitetsko obrazovanje (Garašanin, Kovačević 1950; Mano-Zisi, Garašanin, Čorović-Ljubinković 1950).

Nakon zasnivanja srednjovekovne arheologije, iako su obavljena istraživanja na brojnim lokalitetima sa srednjovekovnim ostacima, to su uglavnom bili izveštaji sa iskopavanja, bazirani na temeljnoj deskripciji i zaključcima o tipologiji nalaza i hronologiji nalazišta, koji nisu zadirali u šire generalne zaključke.

Zanimljivo je da tokom osamdesetih godina XX veka, za časopis *Arheo*, Đorđe Janković konstatuje da je slovenska arheologija u Jugoslaviji daleko nerazvijenija od praistorijske i rimske, a da je manjak kadra i istraživanja naročito vidljiv u istočnom delu tadašnje zemlje. On napominje:

„Potpuno nepoznavanje prošlosti rađa komplekse niže vrednosti u odnosu na narode sa boljom propagandom i različite vrste ispoljavanja nacionalizma. Kao da je sramota biti slovenskog porekla, pa se poreklo traži čak ne u antičkom dobu, već u praistoriji. [...] Neophodne su popularne, polustručne publikacije, dobro opremljene slikama, rekonstrukcijama, kartama, planovima, ali jeftine, koje će prikazati našu prošlost u svim dobima, ali bez republičkih, nacionalnih, lokalnih i drugih strasti i granica – istinito na osnovu činjenica. To nije posao samo arheologa, već i društveno političkih zajednica...“ (Janković 1986, 27)

U Srbiji nije bilo nikakvih arheoloških sinteza o Slovenima sve do kataloga izložbe organizovane 1990. godine. Publikacija o kojoj je reč zove se *Sloveni u jugoslovenskom Podunavlju*, iz 1990, čiji su autori Milica i Đorđe Janković, arheolozi medijevisti iz Beograda. Zanimljivo je da je ova publikacija u skladu sa standardima onovremenih akademskih okvira. Katalog nudi istorijsku kontekstualizaciju srednjovekovnih Slovena na uglavnom pedantan akademski način. Autori pružaju kulturno-istorijski pregled nalaza i koncentrišu se na Podunavlje između V i XIII veka, jer većina srednjovekovnih nalaza potiče odatle zbog brojnih zaštitnih iskopavanja u toj oblasti. Iako je u pitanju 1990. godina, kada su se u Jugoslaviji kao zajedničkoj državi već pojavile „pukotine“, u naslovu publikacije refleksno ostaje *jugoslovensko* Podunavlje (Janković M. I Đ. 1990).

Međutim, u narednoj deceniji dolazi do vidljive promene. Naš (anti)heroj Đorđe Janković postao je snažan glas srpskog nacionalizma u arheologiji. Područje na kojem su Srbi živeli u ranom srednjem veku postalo je politički argument za polaganje prava na teritoriju i raspirivanje mitova o autohtonosti (*up.* Čolović 2008, 128-132). Kulminacija veze između arheologije i politike obeležena je Jankovićevom knjigom izdatom 1998. godine pod naslovom *Srpske gromile*, koje su shvaćene kao etnički karakteristične pogrebne humke. Dodatno, knjiga je objavljena u okolnostima rata na Kosovu iako je materijal za nju prikupljan u periodu koji je prethodio (Janković 1998).

„Uslovi za početak arheoloških istraživanja gromila ostvareni su tek 1993. godine, kada je ekipa Sveslovenskog saveza (neprofitne i nevladine organizacije iz Beograda), sastavljena od arheologa i studenata arheologije, obavila iskopavanja u Bosanskoj i Kninskoj krajini. Radilo se u oblasti Petrovca, Drvara, Grahova, Srba i Knina. Istraženo je, u manjoj ili većoj meri, 17 gromila. Posebno iznenađenje je bilo postojanje gromila kod Knina, jer to odudara od pisanih podataka o jugozapadnim granicama Srba u X stoleću. Iste godine, pregledane su i druge oblasti nekadašnje rimske provincije Dalmacije – Trebinje, Bileće, Srbinje (Foča) i Višegrad na Drini a na severu Ozren. Povodom ovih otkrića, Sveslovenski savez je priredio izložbu ‘Srpske gromile’ [U okviru Muzeja grada Beograda, u Kući Krsmanovića, 23.11-6.12.1993. godine]. Istraživanja su nastavljena i 1994. godine oko Drvara, Grahova, Knina, Trebinja i Nevesinja. Istraživanja Sveslovenskog saveza pomoglo je Ministarstvo za kulturu Republike Srbije i mesne vlasti u područjima koja su istraživana“ (Janković 1998, 13). Izložba „Srpske gromile“ predstavljena je u Drvaru, Benkovcu, Obrovcu (verovatno između kraja 1994. godine i polovine 1995. godine), a nakon „Oluje“ joj se gubi svaki trag (<https://jadovno.com/kulturne-aktivnosti-u-republici-srpskoj-krajini-u-vrijeme-gradjanskog-rata/#id13>).

Kako je sam autor naglašavao, knjiga je napisana kao doprinos „objektivnom sagledavanju istine o srpskom etničkom prostoru“ (Janković 1998, 155). Ovom knjigom je Đorđe Janković odgovorio na popularni moto „patriotskih snaga“ s početka devedestih: „Tamo gde počivaju kosti naših predaka, tamo su srpske granice“. Prema shvatanju antropologa Ivana Čolovića, ova ideja o definisanju „srpskih granica“ poziva se na srpski duhovni prostor pošto obuhvata sve teritorije na kojima su živeli i žive ljudi koji pripadaju ovom narodu. Rečnikom devedesetih to su „sve srpske zemlje“ (Čolović 2008, 129-130), a savremenim vokabularom to je „srpski svet“. Ove kategorije u sebe uvek uključuju grobove i mrtve (Verdery 2000). Naravno, analiza grobova je ono čime se arheolozi bave – ali ne na taj način. Iako bi neko možda očekivao drugačije, većina srpskih arheologa bila je protiv rata i mnogi među njima smatrali su Jankovićevu knjigu nenaučnom od trenutka objavljivanja (Babić 2002; Radičević 2017; Novaković 2021). Već u pogovoru knjige „Srpske gromile“, Đorđe Janković je ukazao na kritiku koju su izneli Marko Popović i Vujadin Ivanišević u izlaganju koje su naslovili „Problem praznih mogila“⁴, u kojoj ukratko kažu da je reč o spekulaciji bez ikakvih utemeljenja u arheološkoj nauci (Janković 1998, 155).

Dakle, da ponovim, Janković je prešao put od pisanja kulturno-istorijske interpretacije koja je bila akademski potkovana do spornih ideja u roku od jedne decenije. Među nama arheolozima nije kontroverzno reći da je (rano)srednjovekovna prošlost prisvajana i zloupotrebljena radi podržavanja ili podsticanja

⁴ Nije mi poznato da je ovaj kritički osvrt ikada publikovan. Čini se da je namera postojala, ali da nikada nije ostvarena u pisanoj formi.

konstrukcije kolektivnog identiteta i odgovaranja na pitanja nacionalnog porekla (Smit 1999, 102-110).

Zloupotrebljena interdisciplinarnost

Pogledajmo ovu interpretativnu promenu kroz interdisciplinarnu skelu na koju se oslonio Đorđe Janković, što je česta šira tendencija srpske arheologije da se oslanja na etnografiju i fizičku antropologiju. Kad kažem skela, mislim na ideje koje su Robert Čepmen i Alison Vajli izneli u knjizi *Evidential Reasoning in Archaeology*. Ukratko, skele se sastoje od konceptualnih alata, strategija i argumenata koji su arheolozima potrebni da bi razumeli svoje podatke, tumačili ih i pozicionirali u razumevanju arheološkog zapisa. Nakon iznošenja podataka, skele se skidaju, te samo razumevanjem konteksta istraživačkog procesa i pretpostavkama koje su implicitne i opšteprihvaćene u trenutku objavljivanja građe možemo u potpunosti razumeti na kojim skelama su građeni zaključci. Za reinterpretiranje i nove uvide, ovaj pristup je veoma značajan (Chapman, Wylie 2016).

Stoga, sledeća analiza treba da pokaže kako se arheološko tumačenje menjalo kroz upotrebu drugih disciplina ili nauka (fizička antropologija, etnologija i druge oblasti) kao podrška pogrešnom političkom prisvajanju argumenata. Kako je već napomenuto, u Srbiji je ranosrednjovekovna arheologija zasnovana tek nakon Drugog svetskog rata. Nastala je uvođenjem kulturno-istorijske arheologije, u kojoj su arheološke kulture primarno definisane na osnovu vrste materijalne kulture koja je shvaćena kao (narodna, etnička) nošnja, a onda povezana sa odgovarajućim etnicitetom. Taj koncept je pozajmljen direktno iz sovjetske *etnografije* (Milosavljević 2020, 137-139). Upotrebljavan je sa određenom dozom opreza, barem isprva, ali je potom taj oprez odbačen. Ranosrednjovekovni arheolozi u Jugoslaviji tog vremena čvrsto su se držali i stava da *fizička antropologija* može doprineti preciznijem razlikovanju Slovena od neslovenskih naroda (Mikić 1998; Yeomans 2007, 116-117; Bartulin 2014, 77; Guštin 2019, 20-24) i da su etnografske tradicije važan etnički pokazatelj kontinuiteta.

Nakon inicijalnog entuzijazma za otkrivanje fizičkih ostataka Slovena u srednjovekovnom kontekstu krajem 40-ih i tokom 50-ih godina prošlog veka, javila se potreba za razvijanjem ideje odnosa između Slovena koji su doseljeni na Balkan i ljudi koji su tamo već živeli, kako bi se Sloveni povezali sa praiistorijskom prošlošću regiona. Pitanje etnogeneze bilo je ključni okvir u kojem se raspravljalo o ovom odnosu između lokalnog stanovništva (autohtonih Ilira/paleobalkanskih plemena) i migranata (Južnih Slovena). Taj koncept se javio kao posledica političkog pritiska i preuzet je iz sovjetske arheologije uz određene aspekte marizma (Milosavljević 2020, 139-151). Ali, nakon uspostavljanja najbazičnijih okvira slovenske arheologije u Srbiji u periodu 1945–1950, bio je

izložen mnoštvu kritika medijevista iz Hrvatske i Slovenije. Stoga u narednih nekoliko decenija nije došlo ni do kakvih novih arheoloških sinteza o Slovenima u Srbiji (Milosavljević 2020, 147-151). Kao što sam pomenula, prvo što se pojavilo bio je katalog izložbe *Sloveni u jugoslovenskom Podunavlju* iz 1990. godine. To je bila prekretnica, jer je bilo u pitanju prvo opšte tumačenje u celoj jednoj generaciji koje se moglo koristiti kao referenca. Autori kataloga smatrali su Slovene amorfnom masom, kao narod zajedničkog porekla i zajedničkih običaja (Janković M. i Đ. 1990). Pod tako otvorenim uslovima, svi istorijski podaci iz bilo kog slovenskog regiona mogu se primeniti na balkanske Slovence (up. Džino 2020).

Jedan od koautora publikacije, Đorđe Janković, postao je u narednom periodu ključna figura nacionalizacije srednjeg veka. On je bio predavač na Odeljenju za arheologiju Univerziteta u Beogradu. Janković je rođen 1947. godine u Beogradu. Nakon diplomiranja, od 1971. do 1977. godine radio je kao kustos u Muzeju Krajine u Negotinu. Magistrirao je 1977. odbranivši temu *Ključ i Krajina u srednjem veku*. Godine 1977. postao je asistent Arheološkog instituta u Beogradu, a već sledeće asistent Odeljenja za arheologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu. Doktorsku tezu *Stanovništvo Balkana u VI-VII stoleću, arheološka istraživanja* je odbranio 1986. godine. Od 1986. do 2008. radio je kao docent na Univerzitetu u Beogradu. Zatim je, zbog svojih ultranacionalističkih stavova primenjenih na predavanje takozvane „nacionalne arheologije srednjeg veka“ (koju je predavao od 2002. godine), premešten sa mesta predavača na posao istraživača u okviru Arheološke zbirke Odeljenja za arheologiju do odlaska u penziju (Radićević 2017, 269). Njegov odlazak sa mesta nastavnika uzdigao ga je do položaja martira, a njegove studente i saradnike pretvorio u neku vrstu sledbenika.

Janković, novokršteni nacionalista, išao je do ekstrema u pokušajima da stvori srpski prostor u prošlosti, gde ili postoji samo malo dokaza ili su u pitanju sasvim fabrikovani argumenti. Janković je „iskrivio“ kulturno-istorijski metod kroz kreiranje potpuno novog predmeta analize, koji je nazvao „srpske gromile“. One su postale etnički pokazatelji teritorije Srba u ranom srednjem veku, iako je to bilo neosnovano tumačenje. Neke od tih gomila kamenja mogu biti humke iz bilo kog doba, a neke su prosto g(r)omile kamenja. Međutim, njegove namere su postale jasne jer je njegova najveća briga bila da bi se ovo nasleđe moglo raspasti zbog „fabrike laži starog i novog svetskog poretka“ (Janković 1998, 155). Naime, problem je to što je reč o navodnim humkama u kojima nije bilo posmrtnih ostataka. Uprkos tome što u njima najčešće nije bilo ničega, Janković je zaključio da to gromile čini srpskim humkama. Datirao je te humke u period između IV i IX veka. Bez obzira na to koliko je fragmentaran i nedovoljan bio arheološki zapis, da bi se govorilo o humkama mora postojati zapis o sahrani – čega u ovom slučaju generalno nema. Kada su u pitanju njegovi

studenti, iako je za njih to verovatno bilo neka vrsta (mračne) avanture koja ih je povezala i poslužila kao formativno iskustvo u profesiji, treba reći da ih je Janković vodio iz Srbije da iskopavaju ove „objekte“ od 1992. do 1995, u ratom zahvaćenju Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, tako ih dovodeći u opasnost. Kako sam ističe u pogovoru:

„Građa je prikupljena tokom neuspešnog srpskog rata za poništenje posledica Drugog svetskog rata i komunističke vlasti u Jugoslaviji, uspostavljene od strane Zapada, odnosno za ujedinjenje Srba i sprečavanje okupacije. Istraživanja su bila manjeg obima, svedena na prikupljanje osnovnih podataka o srpskom nasleđu, dugo brisanom i prikrivanom u oblastima koje su bile pod vekovnom okupacijom. Zbog ratnih uslova u kojima su se odvijala istraživanja, nema dovoljno dokumentacije koja bi se u uobičajenim prilikama prikupila, kao što su geodetski snimci. [...] Knjiga je završena u blokadi koju je zaveo NATO pakt protiv nas, u sredini kojoj je već odavno tuđe svako istraživanje nacionalne prošlosti, i bez osnovnih uslova za rad“ (Janković 1998, 155).

Hajde da kontekstualizujemo Jankovićeve ciljeve uz pomoć jedne ilustracije. Na vrhuncu međuetničkih ratova koji su pogodili bivšu Jugoslaviju, Janković je sebi dao interpretativnu slobodu da starorimsku provinciju Dalmaciju proglasi „srpskim etničkim prostorom“ (Janković 1998, 151). Pored očigledno lošeg izbora trenutka i zlokobnog motiva, kako je došao do takvog zaključka? Formirajući analizu takozvanih *srpskih gromila* – što su, da podsetim, gomile kamenja koje mogu biti prirodnog porekla ili delo ljudske ruke, i generalno ne sadrže posmrtno ostatke – on je iste iskoristio kao interdisciplinarnu skelu, da bi uzeo etnografske podatke njenih utemeljivača, kao što su Jovan Cvijić, Veselin Čajkanović i Sima Trojanović. Potom je primenio *retrospektivni metod*⁵ da bi povezo narodne običaje i tradicije sa praksama iz ranog srednjeg veka. Ponosno tvrdeći da je pronašao prisustvo Srba u IV veku, ali ne isključujući mogućnost da bi mogao reći nešto o njihovom poreklu u još ranijem dobu. Da citiram samog autora: „Čitalac može pomisliti da neka buduća otkrića možda mogu iz osnova izmeniti ishode ovog istraživanja gromila, ali to nije moguće“ (Janković 1998, 147). Dakle, ako čitamo između redova, on sugerise da nije u pitanju naučni rad koji je podložan preispitivanju ili koji se može opovrgnuti kroz istraživanje, već dogmatski stav.

Kroz ovu studiju slučaja, moja namera je bila da pokažem kako nije dovoljno ispitati istoriju arheologije na opštem nivou. U neistovetnim ideološkim okolnostima pod istom kulturno-istorijskom paradigmom, tumačenje slovenske

⁵ Retrospektivni metod je onaj koji je „proslavio“ Gustava Kosinu zbog praćenja unazad istorijski poznatih grupa u duboku prošlost, dok postoji navodni kontinuitet istorijske i arheološke građe. Na ovaj način on je pratio Germane od rimskog doba do duboke praistorije. Gde nije bilo materijalne kulture za potvrdu, rasni kontinuitet je nadoknađivao ideju o kontinuiranom prisustvu naroda na određenoj teritoriji (Olsen 2002, 35).

arheologije imalo je različite oblike – bilo da je reč o idejama koje su nastale pod ideološkim pritiskom unitarnog jugoslovenstva posle Drugog svetskog rata ili etničke čistoće Srba u arheološkom zapisu tokom i nakon ratova devedesetih godina XX veka (Milosavljević 2020, 121-131). Dakle, paradigma nije dovoljno sredstvo za posmatranje razvoja ideja u arheologiji, iako može biti prvi korak (Babić, *in preparation*). Pored toga, želela sam da istaknem kako se svet ideja kod jednog autora može preobraziti u ekstremnim okolnostima rata i nacionalističkih pokreta. To ne znači da su demokratska društva izolovana od političkih izazova, već da su u totalitarnim i autoritarnim sistemima te okolnosti obično direktnije i brutalnije (Bieber 2018, 339-341). Dodatno, otvara se pitanje mračnih aspekata interdisciplinarnosti u okolnostima u kojim, umesto naučnom obogaćivanju, oni služe političkoj apropiaciji, kao što je povezivanje fizičke antropologije sa ciljem uspostavljanja autohtonog kontinuiteta, ili etnografija potrebna za ustanovljavanje retrospektivnog metoda (*up.* Nilsson Stutz 2018, 49-52). Drugim rečima, namerno ili nenamerno, u razmeni znanja između dve oblasti svaka od njih uključuje tuđi domen u svoj referentni okvir, prema svojim normama, što može dovesti do nesporazuma i problema (Babić 2018, 116-117). Zbog toga je eksplikacija epistemologije, teorije, metodologije i evidencije ključna u interdisciplinarnim susretima.

Interdisciplinarnost u novom ruhu epistemičkog optimizma

Interdisciplinarnost predstavlja veći stepen integracije između različitih oblasti u odnosu na multidisciplinarnost gde dolazi samo do spajanja, tako što dovodi do harmonizacije odnosa i strategija u jedan koherentan okvir, počevši od dizajna istraživanja do interpretacije. To je moguće samo ukoliko je polazište svih aktera i oblasti eksplicirano (Ion 2017, 192-194; Nilsson Stutz 2018, 49-52). U tom smislu, kroz interdisciplinarnu integraciju, socijalna antropologija i bioarheologija postale su izvori osnaživanja srpske arheologije u periodu nakon 2000. godine. Socijalna antropologija je dala snagu kroz izmenu konceptualnih osnova arheologije, dok je uticaj bioarheologije dao brojne praktične rezultate koji su umnogome promenili praksu rada i finansiranja projekata u arheologiji.

U Srbiji je socijalna antropologija nastavnim programom čvršće povezana sa arheologijom kroz predmet *Arheologija i socio-kulturna antropologija* od 2003. sa implementacijom Bolonjskog procesa. Kao i ostatak zemlje koja je izranjala iz pada Miloševićevog režima 2000, srpska arheologija je polako počela da izlazi iz svoje izolacije tako što je saradivala sa stranim partnerima. To je doprinelo ponovnim refleksivnim procenama u vezi sa događajima prethodne decenije. Novi društveni kontekst doveo je do preispitivanja uloge arheologije u

javnom diskursu. Otad su promene prvenstveno predvođene profesorima arheologije Beogradskog univerziteta kroz uvođenje standarda u arheološku teoriju i započinjanje obrazovanja koje ide u korak sa savremenom arheološkom misli. Primena antropologije u arheologiji je sa tim znatno napredovala, oporavila se i pokazala se plodonosnom za arheološku disciplinu u celini (Palavestra 2005, 87-94; Milosavljević 2021, 45-55).

Odeljenje za arheologiju u okviru Univerziteta u Beogradu osnovalo je Laboratoriju za bioarheologiju 2008. godine. U Laboratoriji se održava praktična nastava iz fizičke antropologije i arheozoologije za osnovne i postdiplomske studije (https://www.f.bg.ac.rs/laboratorija_za_bioarheologiju). Bioarheologija je obećavajuće polje, koje je snažno pomoglo srpskoj arheologiji da se poveže sa savremenim naučnim trendovima koji predlažu bio-aspekte istraživanja kao zlatni standard za naučne pristupe (Miladinović-Radmilović, Vitezović 2013; Vuković-Bogdanović 2017, 99-109). Srpska arheologija je uključena u svetske tokove, sa svim dobrim i lošim stranama naučnih bitaka u pluralističkom svetu.

Ove promene počele su da utiču prvo na praistorijsku neolitsku arheologiju u Srbiji, sa prvim ERC projektom ikada sprovedenim u Srbiji pod nazivom BIRTH, o praistorijskoj bioarheologiji Balkana i biologiji fertiliteta od 10000. do 5000. godine p.n.e (Novaković 2021, 185). Takođe, otvaranju srpske arheologije na međunarodnoj sceni doprinela su paleoantropološka otkrića prisustva neandertalaca u jugoistočnoj Srbiji, zahvaljujući srpsko-kanadskoj koaliciji naučnika, koji su istraživali na prostoru Srbije tokom protekle dve decenije (Mihailović *et al.* 2022, 1-19). U polju istorijske arheologije, došlo je do interdisciplinarnog mešanja koje je proizvelo nove uvide – poput arheozooloških analiza u kontekstu srednjovekovne arheologije (Živaljević, Marković, Maksimović 2019; Špehar, Zorić 2022). Uz Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, koji je razvio brojne uže profesionalne centre i međunarodne saradnje da bi se uklopio u globalni razvoj arheologije, i Arheološki institut iz Beograda je uspostavio važne internacionalne kooperacije. Ključna mana arheologije u Srbiji je nedostatak decentralizacije, odnosno nedostatak jačanja ustanova i institucija izvan Beograda (Novaković 2021, 184-185).

Uprkos brojnim preprekama, opisani događaji i tendencije pokazuju kako je srpska arheologija postepeno izlazila iz izolacije i prolazila kroz sopstvene promene i razvoj. Uvidi iz biologije, ekologije i socijalne antropologije igrali su ulogu u otvaranju potpuno novih naučnih perspektiva – dajući snagu pluralizmu perspektiva. Te promene počinju da budu vidljive i u samoj nastavi arheologije na Univerzitetu u Beogradu. U praksi arheoloških istraživanja i zaštite spomenika kulture, arheologiju u Srbiji muče drugi izazovi, finansijske i etičke prirode, kao i kršenja zakona od strane Republike Srbije i njenih institucija.

Zaključna razmatranja

U pokušaju da odgovorim na pitanje kako je srpska arheologija prešla putanju od etničkog determinizma do epistemičkog optimizma, ponovo treba naglasiti važnost artikulacije teorije. Podrazumeva se da je to nužan, ali ne i jedini korak. Ekspliciranje teorije i metoda ne samo da nas pomera od pseudonauke, već prevenira ekstremne i mračne aspekte određenih pristupa. Nijedna perspektiva u nauci nije apsolutno dobra, pitanje je u kojim granicama je adekvatna i za koja pitanja nudi odgovore. Kao što je kulturno-istorijska paradigma doprinela uspostavljanju naučnih normativa nakon Drugog svetskog rata, tako je etnički determinizam koji je svojstven ovoj paradigmi apsolutno poguban. Kako je interdisciplinarno povezivanje sa etnologijom i fizičkom antropologijom u okviru kulturno-istorijske paradigme obično vodilo spornim etnografskim analogijama ili zaključcima na bazi antropoloških tipova vrlo bliskih rasijalizmu, tako je veza sa socijalnom antropologijom, fizičkom antropologijom, biologijom, ekologijom i etnografijom u sasvim novom teorijskom ruhu dala naučnu snagu arheologiji u Srbiji. Pluralizam u pogledu tema, metoda i teorijskih pristupa koji se trenutno mogu opaziti daju razloga za epistemički optimizam i samouverenu arheologiju.

„Tereti“ koje nosimo iz nedavne prošlosti arheologije polako tonu iz naših vidokruga pod pritiscima ekonomskog oportunitizma u kontekstu kompetitivne autokratije u Srbiji, pošto su problemi sa kojima se arheolozi danas sreću novi (Rajkovača 2016, 281-292; Crnobrnja 2017, 77-96). Međutim, ne treba zaboraviti stare (zlo)upotrebe. Kako kaže Umberto Eko, novi oblici fašizma neće doći u crnim košuljama ali će mehanizmi mišljenja i karakteristike delovanja ostati isti (Eco 1995).

Reference

- Arnold, Bettina. 1990. „The past as propaganda: Totalitarian archaeology in Nazi Germany“. *Antiquity* 64 (244): 464–478. <https://doi.org/10.1017/S0003598X00078376>
- Babić, Staša, Raimund Karl, Monika Milosavljević, Koji Mizoguchu, Carsten Paludan-Müller, Tim Murray, John Robb, Nathan Sclanger, Alessandro Vanzetti. 2016. „What is ‘European Archaeology’? What should it be?”. *European Journal of Archaeology* 20 (1): 4–35. <https://doi.org/10.1017/eea.2016.12>
- Babić, Staša, Vera Vasiljević i Risto Drašković. 2014. „Reforma nastavnog plana na Odeljenju za arheologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu“. U *Radovi sa konferencije i radionica projekta BIHERIT*, uredili Predrag Novaković, Ivana Pandžić i Zrinka Mileusnić, 31-36. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.
- Babić, Staša. „Systematizing Archaeological Practices and Knowledges“ (*in preparation*).
- Babić, Staša. 2002. „‘Still innocent after all these years?’ Sketches for a Social History of Archaeology in Serbia“. In: *Archäologien Europas: Geschichte, Methoden und*

- Theorien/Archaeologies of Europe: History, Methods and Theories*, edited by Peter F. Biehl, Alexander Gramsch & Arkadiusz Marciniak, 309–322. Tübingen Archäologische Taschenbücher 3. Münster: Waxmann.
- Babić, Staša. 2008. „Arheologija i etnicitet”. *Etnoantropološki problemi* 3 (2): 137–149. <https://doi.org/10.21301/eap.v5i1.7>
- Babić, Staša. 2015. „Arheologija na univerzitetu u Srbiji-između zahteva struke i društva”. *Arhauka* 3: 1–14. http://147.91.75.9/manage/shares/archaica/Arhaica_2015-01_01_Babic.pdf
- Babić, Staša. 2018. *Metaarheologija. Ogled o uslovima znanja u prošlosti*. Beograd: Klio.
- Bandović, Aleksandar. 2012. „Gustav Kosina i koncept kulture u arheologiji”. *Etnoantropološki problemi* 7 (3): 629–648. <https://doi.org/10.21301/EAP.v7i3.3>
- Bandović, Aleksandar. 2014. „Muzejski kurs i arheologija tokom II svetskog rata u Beogradu”. *Etnoantropološki problemi* 9 (3): 625–646. <https://doi.org/10.21301/EAP.v9i3.5>
- Bartulin, Nevenko. 2014. *The Racial Idea in the Independent State of Croatia: Origins and Theory*. Leiden: Brill.
- Bieber, Florian. 2018. „Patterns of competitive authoritarianism in the Western Balkans”. *East European Politics* 34 (3): 337–354. <https://doi.org/10.1080/21599165.2018.1490272>
- Bilogrivić, Goran. 2014. „Hrvatska nacionalna srednjovjekovna arheologija do sredine 20. stoleća: ideje budućnosti sputane vremenom”. U *Zbornik radova s prve medi-evističke znanstvene radionice u Rijeci*, uredile Kosana Jovanović, Suzana Miljan, 207–215. Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci: Rijeka.
- Bilogrivić, Goran. 2016. „Etnički identiteti u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj – materijalni i pisani izvori”. Doktorska dis. Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu.
- Brather, Sebastian. 2002. Prikaz (na nemačkom jeziku) knjige Đorđa Jankovića Srpske gromile. Markom Trejd Beograd 1998. 174 S., 231 Abb. Paperback. ISBN 86-83173-01-1. *Ethnographisch-Archäologische Zeitschrift* 43: 123–126.
- Chapman, Robert, and Alison Wylie. 2016. *Evidential Reasoning in Archaeology*. London: Bloomsbury. Publishing Plc.
- Crnobrnja, Adam. 2017. „Arheološko nasleđe u Srbiji danas: briga države ili posao entuzijasta”. *Moderna konzervacija* 5: 77–96.
- Currie, Adrian. 2018. *Rock, Bone, and Ruin. An optimist's guide to the historical sciences*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Cvjetičanin, Tatjana. 2018. „Muzejska arheologija u Srbiji i mit o neutralnosti muzeja”. *Etnoantropološki problemi* 13 (3): 575–594. <https://doi.org/10.21301/eap.v13i3.1>
- Čolović, Ivan. 2008. *Balkan-teror kulture. Ogledi o političkoj antropologiji* 2. Beograd: XX vek.
- Džino, Danijel. 2014. „'Bosanske piramide': Pseudoarheologija i konstrukcija društvene zbilje u daytonskoj Bosni i Hercegovini”. *Status* 17: 245–252.
- Džino, Danijel. 2020. *'Kakofonija u praznoj kući': Jugoslavenske arheologije post-rimskog i ranosrednjovjekovnog razdoblja 1945 – 1991 - Arheološki dijalozi bez izolacije 14 (22.5.2020. godine)* Heristem. You Tube video, 1:28. <https://youtu.be/4qGfgUop9eo>
- Eco, Umberto. 1995. „Ur-fascism”. *The New York Review of Books* (June 22) <https://www.nybooks.com/articles/1995/06/22/ur-fascism/>

- Garašanin, Milutin, Jovan Kovačević. 1950. *Pregled materijalne kulture Južnih Slovena u ranom srednjem veku*. Beograd: Prosveta.
- Gavrilović, Eliana 2001. „Razgovor na temu Arheologija i građansko društvo“. *Glasnik Srpskog arheološkog društva* 17 (2001): 283–293.
- Guštin, Mitja. 2019. „The Formative Period of Slovenian Early Medieval Archaeology“. *Archaeologia Medievale* XLVI: 17–26.
- Ion, Alexandra. 2017. „How interdisciplinary is interdisciplinarity? Revisiting the Impact of aDNA Research for Archaeology of Human Remains“. *Current Swedish Archaeology* 25: 177–198. <https://doi.org/10.37718/CSA.2017.18>
- Janković, Đorđe. 1986. „Anketa Arhea – Đorđe Janković“. *Arheo, glasilo Slovenskega arheološkega društva* 05: 27–28.
- Janković, Đorđe. 1998. *Srpske gromile*. Beograd: Sveslovenski savez, Književna reč.
- Janković, Marko. 2018. *Arheološke putanje i stranputice Adama Oršića*. Niš: Narodni muzej Niš & Filozofski fakultet Beograd.
- Janković, Milica, Đorđe Janković. 1990. *Sloveni u jugoslovenskom Podunavlju*. Beograd: Muzej grada Beograda.
- Janžekovič, Izidor. 2017. „Mnogo hrpa za nič (1. del): Potek in ozadje odkritja „staroslovanskog svetišča“ na ptujskem gradu“. *Zgodovinski časopis* 71 (1-2): 208–245.
- Janžekovič, Izidor. 2021. „‘To hell with everything’: Post-war nationalism and the ‘Old Slavic Sanctuary’ at Ptuj Castle, Slovenia“. *Journal of Anthropological Archaeology* 63 (September 2021): 101309. <https://doi.org/10.1016/j.jaa.2021.101309>
- Jones, Siân. 1997. *The Archaeology of Ethnicity. Constructing Identities in the Past and Present*. London, New York: Routledge.
- Kuzmanović, Zorica and Vladimir D. Mihajlović. 2015. „Roman Emperors and Identity Constructions in Modern Serbia“. *Identity: Global Studies in Culture and Power* 22 (4): 416–432.
- Mano-Zisi, Đorđe, Milutin Garašanin, Mirjana Ćorović-Ljubinković. 1950. *Etnogeneza Južnih Slovena u ranom srednjem veku prema materijalnoj kulturi*. Beograd: Umetnički muzej u Beogradu.
- Manojlović-Nikolić, Vesna, Vladimir D. Mihajlović. 2016. „Pseudo-historija/arheologija i globalizacija: primer ex Yu prostora“. *Etnoantropološki problemi* 11 (4): 1055–1072. <https://doi.org/10.21301/eap.v11i4.5>
- Mihailović, Dušan, Stefan Milošević, Bonnie A. B. Blackwell, Norbert Mercier, Susan M. Mentzer, Christopher E. Miller, Mike W. Morley, Katarina Bogićević, Dragana Đurić, Jelena Marković, Bojana Mihailović, Sofija Dragosavac, Senka Plavšić, Anne R. Skinner, Iffath I. C. Chaity, Yiwen E. W. Huang, Seimi Chu, Draženko Nenađić, Predrag Radović, Joshua Lindal, Mirjana Roksandić. 2022. „Neanderthal settlement of the Central Balkans during MIS 5: Evidence from Pešturina Cave, Serbia“. *Quaternary International* 610: 1–19. <https://doi.org/10.1016/j.quaint.2021.09.003>
- Mihajlović, D. Vladimir. 2019. *Skordisci između antičkih i modernih tumačenja. Pitanje identiteta u (proto)istoriji*. Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Mikić, Živko. 1998. „O interdisciplinarnosti u srpskoj arheologiji sa posebnim osvrtom na fizičku antropologiju“. *Glasnik Srpskog arheološkog društva* 14: 263–269.

- Miladinović-Radmilović, Nataša, Selena Vitezović (ur.) 2013. *Biarheologija na Balkanu. Bilans i perspektive*. Beograd-Sremska Mitrovica: Srpsko arheološko društvo – Blago Sirmijuma.
- Milosavljević, Monika, Aleksandar Palavestra. 2017. „Zloupotreba prirodnih nauka u (pseudo)arheologiji”. *Etnoantropološki problemi* 12 (3): 825–851. <https://doi.org/10.21301/EAP.V12I3.8>
- Milosavljević, Monika. 2016. „Ludwik Fleck’s concepts slicing through the Gordian Knot of Serbian Archaeology”. *Transversal: International Journal for the History of Science*, 1: 88–100. <https://doi.org/10.24117/2526-2270.2016.i1.11>
- Milosavljević, Monika. 2017. „Becoming Yugoslavs: Ethnogenesis of the South Slavs as Archaeological Construction?”. *Der Donauraum: Remembrance Culture and Common Histories in the Danube Region 1-2/ 2014*, edited by Florian Bieber, 23–40. Wien: Institut für der Donauraum und Mitteleuropa.
- Milosavljević, Monika. 2020. *Osvit arheologije. Geneza kulturno-istorijskog pristupa u arheologiji Srbije*. Beograd: Dosije.
- Milosavljević, Monika. 2021. „Notes from Belgrade: Social Anthropology for Archaeology Students in a Post-Conflict Society”. *Teaching Anthropology: A Journal of the Royal Anthropological Institute* 10 (2): 45–55. <https://doi.org/10.22582/ta.v10i2.510>
- Nad, Boris. 1999. „Zaboravljena prošlost Srba”. *Politika*, 20.2.1999.
- Najbar-Agičić, Magdalena. 2013. *U skladu sa marksizmom ili činjenicama? Hrvatska historiografija 1945-1960*. Zagreb-Ibis.
- Nilsson Stutz, Liv. 2018. „A Future for Archaeology: In Defense of an Intellectually Engaged, Collaborative and Confident Archaeology”. *Norwegian Archaeological Review* 51 (1-2): 48–56. <https://doi.org/10.1080/00293652.2018.1544168>
- Novaković, Predrag. 2011. „Archaeology in the New Countries of Southeastern Europe: A Historical Perspective”. In *Comparative Archaeologies: a Sociological View of the Science of the Past*, edited by Ludomir R. Lozny, 339–461. New York: Springer. <https://doi.org/10.1007/978-1-4419-8225-4>
- Novaković, Predrag. 2007. „Use of past, ancestors and historical myths in the Yugoslav wars in 1990s”. In *Le identita difficili*, edited by Stefano, Magnani and Carla Marcaccini, 47–64. Firenze: Volo.
- Novaković, Predrag. 2015. „Binford in the Balkans: Introduction of theoretical archaeology in Slovenia and countries of former Yugoslavia”. In *Paradigm Found, Archaeological Theory, Present, Past and Future, Essays in Honour of Evžen Neustupny*, edited by Kristian Kristiansen, Ladislav Šmejda and Jan Turek, 124–136. Oxford: Oxbow Books.
- Novaković, Predrag. 2015. *Historija arheologije u novim zemljama Jugoistočne Evrope*. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu.
- Novaković, Predrag. 2021. *The History of Archaeology in the Western Balkans*. Ljubljana: Ljubljana University Press.
- Ojala, Carl-Gösta. 2009. „Sámi Prehistories. The Politics of Archaeology and Identity in Northernmost Europe”. PhD Diss. Department of Archaeology and Ancient History, Uppsala University.
- Olsen, Bjørnar. 2002. *Od predmeta do teksta. Teorijske perspektive arheoloških istraživanja*. Beograd: Geopoetika.

- Palavestra, Aleksandar. 1994. „Balkanology, Archaeology and Long-term History“. *Balkanica XXV* (1): 83–98.
- Palavestra, Aleksandar. 2005. „Dobrosusedsko nemešanje. Srpska arheologija i etnologija“. U *Etnologija i antropologija: stanje i perspektive, Zbornik Etnografskog instituta SANU 21*, uredila Ljiljana Gavrilović, 87–94. Beograd: Etnografski institut.
- Palavestra, Aleksandar. 2011. „U službi kontinuiteta. Etno-arheologija u Srbiji“. *Etnoantropološki problemi* 6 (3): 579–594. <https://doi.org/10.21301/eap.v6i3.2>
- Palavestra, Aleksandar. 2014. „Arheološki izlet u pograničnu koloniju“. *Etnoantropološki problemi* 9 (3): 669–695. <https://doi.org/10.21301/EAP.v9i3.7>
- Predovnik, Katarina. 2000. „Cur archaeologia medievalis?“. *Časopis za kritiko znanosti* 28/200-201: 31–51.
- Raczkowski, Włodzimierz. 2011. „The ‘German School of Archaeology’ in its Central European Context: Sinful Thoughts“. In *A History of Central European Archaeology. Theory, Methods, and Politics*, edited by Alexander Gramsch and Ulrike Sommer, 197–214. Budapest: Archaeolingua.
- Radičević, Dejan. 2017. „In memoriam: Đorđe Janković (1947-2016)“. *Starinar LXVII*: 269–270.
- Radić, Radivoj. 2005. *Srbi pre Adama i posle njega. Istorija jedne zloupotrebe: slovo protiv ‘novoromantičara’*. Beograd: Stubovi kulture.
- Rajkovača, Tonko. 2016. „Development-led Archaeology in Serbia: the case of Corridor X“. In *Recent Development in Preventive Archaeology in Europe. Proceedings of the 22nd EAA Meeting in Vilnius*, edited by Predrag Novaković, Milan Horňák, Maria Pia Guermandi, Harald Stäuble, Pascal Depaepe, Jean-Paul Demoule, 281–292. Ljubljana: Ljubljana University Press.
- Slapšak, Božidar, Predrag Novaković. 1996. „Is there national archaeology without nationalism? Archaeological tradition in Slovenia“. In *Nationalism and Archaeology in Europe*, edited by M. Díaz-Andreu and T. Champion, 256–293. Mesto izdanja: UCL Press.
- Smit, Antoni. 1999. „‘Zlatno doba’ i nacionalni preporod“. *Reč, časopis za književnost, kulturu, i društvena pitanja* 56: 93–110.
- Stamati, Iurie. 2018. *The Slavic Dossier. Medieval Archaeology in the Soviet Republic of Moldova: Between State Propaganda and Scholarly Endeavor*. Leiden: Brill.
- Špehar, Perica, Bojana Zorić. 2022. „Arheološki tragovi nehrišćanskih obreda u srpskom delu Podunavlja tokom srednjeg veka“. *Etnoantropološki problemi* (u štampi).
- Trifunović, Stanko. 2017. „In memoriam: Đorđe Janković (1947-2016)“. *Glasnik Srpskog arheološkog društva* 33: 385–388.
- Vasić, Miloje. 1999. Dopis Arheološkog instituta Nastavno-naučnom veću Filozofskog fakulteta 158/1 (30.6.1999). Beograd.
- Verdery, Katherine. 2000. *The Political Lives of Dead Bodies. Reburial and Postsocialist Change*. New York: Columbia University.
- Vuković-Bogdanović, Sonja. 2017. „Roman Archaeozoology in Serbia: state of the discipline and preliminary results“. *Arheologija i prirodne nauke* 12 (2016): 99–113.
- Webster, Gary. 2009. „Culture History: A Culture-Historical Approach“. In *Handbook of Archaeological Theories*, edited by Alexander Bentley, Herbert Mascner, and Christopher Chippindale, 11-27. Lanham: Altamira Press.

- Williams, Howard, and Pauline Clarke (eds.) 2020. *Digging into the Dark Dark Ages. Early Medieval Public Archaeologies*. Oxford: Archaeopress.
- Yeomans, Rory. 2007. „Of ‘Yugoslav Barbarians’ and Croatian Gentlemen Scholars: Nationalist Ideology and Racial Anthropology in Interwar Yugoslavia“. In *Blood and Homeland: Eugenics and Racial Nationalism in Central and Southeast Europe 1900–1940*, edited by Marius Turda *et al.* 83–122. Budapest: Central European University Press.
- Živaljević, Ivana, Nemanja Marković, Milomir Maksimović. 2019. „Food worthy of kings and saints: fish consumption in the medieval monastery Studenica (Serbia)“. *Anthropozoologica* 54 (16): 179–201. <https://doi.org/10.5252/anthropozoologica-2019v54a16>
- Živković, Marko. 2011. *Serbian Dreambook. National Imaginary in the Time of Milošević*. Bloomington, Indianapolis: Indiana University Press.
- Žižek, Slavoj. 2016. *Protiv dvostruke ucene. O izbeglicama, terorizmu i drugim nevoljama sa bližnjima*. Beograd: Laguna.

Web izvori:

- <https://jadovno.com/kulturne-aktivnosti-u-republici-srpskoj-krajini-u-vrijeme-gradjanskog-rata/#id13>
- https://www.f.bg.ac.rs/laboratorija_za_bioarheologiju

Monika Milosavljević
 Department of Archaeology, Faculty of Philosophy
 University of Belgrade
 monika.milosavljevic@gmail.com

From Ethnic Determinism to Epistemic Optimism: A Critical History of the Recent Past of Serbian Archaeology

Although the history of Serbian archaeology has recently been a vivid field of study from various standpoints, the focus of this research has mainly been upon the early phases of the discipline, while the last thirty years have rarely been discussed. Additionally, the more extreme abuses of archaeological practice for political purposes, although minority positions, but still evident in the recent past, are mainly avoided. Therefore, this paper presents a critical discursive analysis of the recent history of Serbian archaeology in the context of the wars and crises of the 1990s and the post-conflict circumstances. The issue is raised of the transition achieved by Serbian archaeology from the dominance of ethnic determinism, apparent in the majority of archaeological interpretations, to the state of epistemic optimism, as a possible characterisation of the current state.

The idea of “the Serbian *gromile*”, penned by Đorđe Janković, is taken as the case study, focusing on the explanatory mechanisms supporting it. The emergence of this idea is contextualized in the situation of social crisis, war, and trauma, and interpreted on the other hand as a continuation of the tradition of the Slavic archaeology, adhering in Yugoslavia to the culture-historical approach. The interpretation of “the Serbian *gromile*” offered here is thus specific in arguing that it is not an exception, but the tip of an iceberg – a part of the general tendency of Serbian archaeology in the traditional key.

The analysis has revealed that the explanatory mechanism, serving as a scaffold to the interpretation offered by Janković in his search for the early Medieval “Serbian *gromile*”, was in fact the abuse of interdisciplinarity. Namely, the relationships with ethnology and physical anthropology were problematic in Serbian archaeology under the culture-historical framework, since they were not theoretically explicated and therefore prone to political appropriation. The dark shadow of interdisciplinary unity can only be avoided through the explication of approaches of individual fields of research and their integration, from the research design to the final interpretation. In its new iteration, incorporating social anthropology and bioarchaeology, interdisciplinarity in Serbian archaeology fostered new perspectives in the spirit of epistemic optimism.

Keywords: ethnicity, interdisciplinarity, Early Middle Ages, “the Serbian *gromile*”, archaeological pluralism, epistemic optimism

*Du déterminisme ethnique à l'optimisme épistémique :
histoire critique du passé récent de l'archéologie serbe*

L'objectif de cet article est de soulever la question d'archéologie dans le contexte politique en dehors des tendances de maintenir la neutralité dans l'évaluation des circonstances qui sont loin d'être idéales pour le travail scientifique. Bien que les études de nombreuses lignes d'histoire de l'archéologie serbe soient très courantes, elles se concentrent principalement sur les premiers stades du développement de notre archéologie et couvrent rarement les trente dernières années. En plus, les abus plus extrêmes des pratiques archéologiques à des fins politiques du passé récent sont généralement évités même s'il s'agit des perspectives minoritaires.

C'est pour cette raison que cet article se fonde sur une analyse critique discursive de l'histoire récente de l'archéologie serbe dans le contexte des guerres et de la crise des années 1990 et des circonstances post-conflit. On pose la question comment l'archéologie serbe est passé de la prédominance du déterminisme ethnique présent dans la majorité des interprétations archéologiques à un état d'optimisme épistémique, comme on peut décrire l'état actuel de l'archéologie serbe.

L'analyse critique de l'idée des « gromile serbes » faite par Đorđe Janković servira comme étude de cas clé et mettra l'accent sur les mécanismes explicatifs. La création de cette interprétation est expliquée d'une part dans le contexte de crise sociale, de guerre et de traumatisme, et de l'autre part comme la continuation de la tradition de l'archéologie slave qui se développait en Yougoslavie dans le cadre historico-culturel. La spécificité de mon approche résulte du fait que je ne vois pas l'interprétation des « gromile serbes » comme une exception, mais comme « le sommet de l'iceberg » des tendances plus générales de l'archéologie serbe de manière traditionnelle.

Les résultats de l'analyse démontrent que le mécanisme explicatif, présentant l'échafaudage pour l'interprétation offerte par Đorđe Janković cherchant des « gromile serbes » du Haut Moyen âge, était l'interdisciplinarité abusée. En fait, ce qui était problématique pour l'archéologie serbe, ce sont les relations avec l'ethnologie et l'anthropologie physique dans l'archéologie historico-culturelle, parce que ses relations étaient sans explication théorique et faciles pour l'appropriation politique. L'ombre noire de la communauté interdisciplinaire peut être évitée uniquement par l'explication de l'approche de chaque domaine et par leur intégration du design de la recherche à l'interprétation. Ainsi, sous une nouvelle forme, l'interdisciplinarité en Serbie a contribué à l'ouverture de nouvelles perspectives à l'archéologie dans un esprit d'optimisme épistémique, à travers l'anthropologie sociale et la bioarchéologie.

Mots-clés : ethnicité, interdisciplinarité, Haut Moyen âge, « gromile serbes », pluralisme archéologique, optimisme épistémique

Primljeno / Received: 8. 8. 2022.

Prihvaćeno / Accepted for publication: 4. 9. 2022.